

УДК 904:719(32+036)"1878/1914"

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/102-4>**Ольга КАКОВКИНА,***orcid.org/0000-0002-6254-1545*

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри всесвітньої історії

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

(Дніпро, Україна) *landion01@gmail.com*

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ І ЗБЕРЕЖЕННЯ СПАДЩИНИ ДАВНЬОГО ЄГИПТУ НА СТОРІНКАХ ПУТІВНИКІВ КАРЛА БЕДЕКЕРА (1878–1914 РР.)

У статті висвітлено проблеми охорони і збереження історичної і культурної спадщини Давнього Єгипту крізь призму популярних путівників німецького видавництва Карла Бедекера. Мета дослідження – охарактеризувати представлення цієї проблеми в путівниках, присвячених Єгипту і виданих протягом 1878–1914 років. Проаналізовано англomовні видання найавторитетнішого у досліджуваному періоді посібника для мандрівників. Методологічне підґрунтя дослідження становить компаративістський підхід з урахуванням новітніх публікацій з історії охорони пам'яток, історії туризму у Єгипті та єгиптології. Наукова новизна дослідження полягає у презентації путівників К. Бедекера як цінного джерела з історії охорони і збереження спадщини Давнього Єгипту.

Результати і висновки. Путівники Бедекера стали реакцією на поширення інтересу до Єгипту в умовах відповідних політичних, економічних та культурних зсувів XIX ст. Основні тематичні блоки, що найбільш виразно відбивають тему дослідження у тексті путівників: стислі нариси про стан збереженості пам'яток у контексті їх відкриття і дослідження в історичній ретроспективі, насамперед некрополі Гізи, Саккари, Мемфіса, храмові комплекси Верхнього Єгипту (Карнак, Луксор, Абу-Сімбел) та інші; рекомендації із купівлі автентичних пам'яток, зважаючи на значний ринок підробок, а також вивезення старожитностей в умовах певних заборон і обмежень. З початку XX ст. путівники містять конкретні вказівки про осіб, компанії, які можна вважати надійними у цих питаннях. У путівниках визнається важлива роль музеїв, насамперед Каїрського музею, у збереженні і вивченні пам'яток Давнього Єгипту. Опосередковано зміст путівників показує те, у якому стані перебували певні об'єкти, як зростало їх відвідування та наскільки вони були для цього доступними, які діяли законодавчі умови для користування спадщиною, як на захист і збереження пам'яток впливала влада єгипетського хедивату. Зміст путівників стосовно питання охорони і збереження пам'яток давнини варто оцінювати через погляди їх авторів і укладачів, які були представниками європейських держав, де протягом XIX – початку XX ст. сформувалися унікальні єгипетські колекції. Путівники декларують колоніальний дискурс і не містять оцінок того, яким чином окремі видатні знахідки потрапили до британських, французьких чи німецьких музеїв. Видання для мандрівників формували не тільки пріоритети у туристичному осягненні Єгипту, а й ставлення до спадщини, зокрема з боку єгипетського суспільства.

Ключові слова: Давній Єгипет, збереження спадщини, путівники, Карл Бедекер, піраміди, підробки старожитностей, антикваріат.

Olha KAKOVKINA,*orcid.org/0000-0002-6254-1545*

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of World History

Oles Honchar Dnipro National University

(Dnipro, Ukraine) *landion01@gmail.com*

ISSUES RELATED TO THE PROTECTION AND PRESERVATION OF ANCIENT EGYPTIAN HERITAGE AS DEPICTED IN KARL BAEDEKER'S TRAVEL GUIDES (1878–1914)

This article highlights the problem of protection and preservation the historical and cultural heritage of Ancient Egypt through the lens of popular travel guides published by the Karl Baedeker's German publishing house. The aim of the study is to characterize how this issue is presented in travel guides devoted to Egypt and published between 1878 and 1914. The study analyzes the English-language editions of the most authoritative guide book for the study period. The methodological foundation of the study is a comparative approach, taking into account the latest publications on the history of monument preservation, the history of tourism in Egypt, and Egyptology. The scientific novelty of this study lies in the presentation of K. Baedeker's travel guides as a valuable source on the history of the protection and preservation of Ancient Egypt's heritage.

Results and Conclusions. The Baedeker's special editions emerged in response to the growing interest in Egypt amid the political, economic, and cultural shifts of the 19th century. The main thematic sections that most clearly reflect the research topic in the text of the travel guides include brief overviews of the state of preservation of monuments in the context of their discovery and study from a historical perspective – primarily the necropolises of Giza, Saqqara, Memphis, the temple complexes of Upper Egypt (Karnak, Luxor, Abu Simbel), and others; recommendations on purchasing authentic artifacts, given the significant market for counterfeits, as well as on the export of antiquities subject to certain prohibitions and restrictions. Since the early 20th century, these handbooks have included specific recommendations regarding individuals and companies that can be considered reliable in these matters. The travel guides acknowledge the important role of museums – particularly the Cairo Museum – in the preservation and study of Ancient Egyptian monuments. Indirectly, the content of the guide books reveals the condition of certain sites, how visitor numbers grew and to what extent they were accessible, the legal framework governing access to the heritage, and how the authorities of the Khedivate of Egypt influenced the protection and preservation of the monuments. The content of the travel guides regarding the protection and preservation of ancient monuments should be evaluated through the lens of their authors and compilers, who were representatives of European states where unique Egyptian collections were formed during the 19th and early 20th centuries. These travel guides reflect colonial discourse and offer no assessment of how certain notable artifacts ended up in British, French, or German museums. These handbooks shaped not only the priorities in the tourist experience of Egypt but also attitudes toward cultural heritage, particularly among Egyptian society.

Key words: Ancient Egypt, heritage preservation, travel guides, Karl Baedeker, pyramids, counterfeit antiquities, antiques.

Постановка проблеми. Надзвичайна популярність і відомість пам'яток Давнього Єгипту не пов'язана напряму із станом їх збереження і охорони: численні виклики і загрози, як антропогенного, так і природного змісту зберігають актуальність. Це доводять, зокрема, останні звіти ЮНЕСКО, до Всесвітньої спадщини якої внесені численні пам'ятки Давнього Єгипту (Memphis and its Necropolis, 2025). Якщо значна частина спадщини, що перебуває під захистом цієї потужної міжнародної організації та єгипетської держави, потребує постійної уваги, то не менше її потребують інші давньоєгипетські пам'ятки, що також становлять історичну та наукову вагу.

Втім, проблема полягає не тільки у пошуку надійних засобів збереження чи охорони артефактів, а й осмисленні того історичного, ментального контексту, в якому пам'ятки існують і який має безпосередній вплив на ставлення до спадщини Давнього Єгипту як у Єгипті, так і за межами країни.

Джерелами, що, на наш погляд, не уповні використані фахівцями для пошуку відповідей на питання, як сучасні проблеми збереження цієї спадщини заглиблені у минуле, є путівники. У XIX столітті вони стали відгуком на розвиток культури подорожей або раннього туризму, коли Єгипет із резонансними знахідками давньої цивілізації став одним з головних об'єктів інтересу з боку європейців. Із часу поширення посібників для мандрівників своєрідним «золотим стандартом» вважаються путівники німецького видавництва Карла Бедекера, до яких й пропонуємо звернутися для дослідження проблеми збереження давньоєгипетської давнини.

Аналіз досліджень. Тема охорони і збереження пам'яток Давнього Єгипту у працях, що присвячені путівникам Бедекера, присутня епізо-

дично. Переважна їх частина, узагальнена в окремій розвідці авторки (Каковкіна, 2026), розкриває путівники як явище в історії мандрівок і туризму, де Єгипет став без перебільшення винятковим об'єктом з часу наукових відкриттів у єгиптології та можливістю побачити на власні очі вражаючі уяву піраміди, храми у колоритному обрамленні природи Єгипту. У ключових синтезах з історії путівників К. Бедекера (Baumgarten P., Baumgarten M., 1998; Mittl, 2007; Müller, 2012) тема охорони і збереження пам'яток давнини не була предметом дослідження, вони торкаються її побіжно.

Той факт, що путівники Бедекера мають невичерпаний джерельний потенціал доводять дослідження останніх років. Зокрема, М. Даттіло та Ф. Падовано (Dattilo, Padovano, 2023) використали німецькі путівники кінця XIX – початку XX ст., щоб з'ясувати, як критерії «визначної універсальної цінності» (OUV) ЮНЕСКО корелюють з оцінками якості певних пам'яток, наведених в авторитетному туристичному виданні. З огляду на джерельну цінність путівників заслуговує на увагу стаття А. Манаї, присвячена Північній Африці як регіону, куди уперше почали масово приїздити мандрівники XIX ст., де з-поміж інших розглянуто видання Карла Бедекера (Manai, 2020).

Новітні дослідження з проблем збереження давньоєгипетських пам'яток є цінними з погляду методології, що пропонує іншу оптику дослідження путівників. Зауважимо, що різним аспектам охорони і збереження пам'яток Давнього Єгипту присвячені численні фахові публікації, тому відзначимо ті з них, які дозволяють розкрити історичні етапи формування системи охорони спадщини в Єгипті та контекст подорожей до Єгипту у другій половині XIX – на початку

XX ст. У публікації Н. Закарії (Zakaria, 2019) висвітлюються ключові з погляду законодавства досягнення і проблеми із збереження пам'яток минулого у Єгипті. Історичний аспект розвитку правових норм із захисту культурної спадщини Єгипту проаналізував інший єгипетський фахівець М. Міхаїл (Michail, 2022). До робіт зарубіжних, зокрема єгипетських фахівців, які долають однобічний погляд на історію єгиптології та збереження давньоєгипетської спадщини, належать розвідки Т. Хасана, М. Альмахаїта та М. Салех (Hassan et al., 2024), М. Хатера, С. М. З. М. Аль-Лекеабі та М. Фаїка (Khater et al., 2024), М. Діас-Андреу (Díaz-Andreu, 2020), Д. Ганджа (Gange, 2015), М. Ханни (Hanna, 2020).

Особливість студій з теми охорони давньоєгипетської спадщини – полідисциплінарність, де результати досліджень фахівців у галузі туризмознавства, культурології, права, економіки, історії збагачують наукові дискусії і дозволяють розкрити потенціал таких специфічних джерел як путівники.

Мета статті – охарактеризувати представлення проблеми охорони і збереження пам'яток давньоєгипетської історії та культури в путівниках Карла Бедекера, присвячених Єгипту, і виданих протягом 1878–1914 років. Це не академічне видання, яке з погляду глибини і якості матеріалу не поступається деяким з них, зважаючи, що до підготовки путівників залучалися провідні фахівці свого часу. Саме це вирізняло їх з подібних видань такого жанру другої половини XIX – початку XX ст. В основі цієї розвідки – англомовні переклади німецьких видань Бедекера 1878, 1885, 1892, 1902, 1908 та 1914 років. Методологічне підґрунтя дослідження становить компаративістський підхід з урахуванням новітніх публікацій з історії охорони пам'яток, історії туризму у Єгипті та єгиптології. Наукова новизна дослідження полягає у презентації путівників К. Бедекера як цінного джерела з історії охорони і збереження спадщини Давнього Єгипту, формування певних культурних, ментальних маркерів і стереотипів у ставленні населення Єгипту та мандрівників-іноземців до спадщини давньої цивілізації.

Виклад основного матеріалу. На час виходу першого німецькомовного путівника видавництва Карла Бедекера з Єгипту у 1877 р., система збереження унікальних пам'яток давнини, що привернули увагу до Єгипту тисячі мандрівників, перебувало у стані становлення.

Певною точкою відліку у створенні системи охорони та управління спадщиною, її дослідженням та зберіганням у Єгипті, вважається

указ 1835 р., виданий у роки правління Мухаммеда Алі, яким заборонялося будь-яке вивезення єгипетських старожитностей. Та попри це, «... пам'ятки залишалися вразливими до вивезення до європейських країн, що відбувалося навіть за прямими розпорядженнями наступників засновника династії єгипетських хедивів» (Michail, 2022: 22). Наступні укази 1869, 1874, 1897 років регламентували порядок археологічних розкопок, доповнювали заборони вивезення артефактів. У 1912 р. було видано перший закон у Єгипті, який був доволі жорстким стосовно контрабанди культурних цінностей. Поряд з цим, він містив інші положення, що дозволяли їх експорт за спеціальною ліцензією, яка надавалася лише Службою старожитностей, до того ж впроваджувалася норма, за якою дозволявся «розподіл виявлених та видобутих старожитностей між особою, яка їх видобула, та організацією старожитностей» (Michail, 2022: 23–24).

Йдеться про Службу старожитностей, засновану з ініціативи О. Марієтта у 1858 р. Визнаючи роль французького єгиптолога у багатьох фундаментальних відкриттях і дослідженнях в Єгипті, Н. Закарія наголошує й на тому факті, що він вивіз до Франції без будь-якого дозволу хедива понад 7000 предметів (Zakaria, 2019: 532). Ця інституція стала практично монополістом в управлінні пам'ятками в Єгипті, і «єгиптизація» якої, тобто посилення присутності і ролі єгиптян у її діяльності, відбувалася дуже повільно. У 1881–1886 рр. та у 1899–1914 рр. службу очолював Г. Масперо, який свого часу прибув до Єгипту на запрошення Марієтта.

Британська окупація Єгипту протягом 1882–1914 рр. не перешкодила лідерству французьких єгиптологів у формуванні інституційної складової єгиптології на його теренах та участі у формуванні законодавства із збереження пам'яток давнини. Втім, поряд з ними стверджували свою присутність в єгиптології, а відтак і в Єгипті, представники Великої Британії, Німеччини, Італії, інших країн Європи. Колоніальна політика європейських держав обумовила політичний та адміністративний статус Єгипту у досліджуваний період та вплинула на формування відносин з владою проголошеного у 1867 р. хедивату стосовно збереження пам'яток, дозволів на проведення археологічних розкопок, вивезення предметів старовини тощо. Колекціонування артефактів та формування зібрань в Єгипті та за його межами мало суперечливий характер: поряд із масштабними археологічними дослідженнями, відкриттями світового рівня, каталогізацією пам'яток та їх вивченням, тривало їх руйнування та пограбування.

З останньої чверті XIX ст. до Першої світової війни, зокрема у роки британської окупації Єгипту, відбулися певні зміни у юридичному регулюванні питання щодо пам'яток, але впроваджені владою хедивату законодавчі акти були спрямовані насамперед на заборони вивезення артефактів, були суперечливими та складними для реалізації в умовах колоніальної залежності та загального стану справи охорони пам'яток у європейських державах. Водночас, зацікавлення Єгиптом, його кліматом і природою, його давньою спадщиною, стрімко зростало, що зумовлювало й збільшення числа мандрівників. Деякі з них прибували й з українських теренів: у дослідженні О. Романової йдеться про формування єгипетської колекції Одеського археологічного музею, артефакти до якого потрапляли, зокрема, з подорожей Єгиптом у XIX ст. (Романова, 2008). Відомі факти подарунків єгипетською владою знахідок, пов'язаних з давньоєгипетською цивілізацією, як, наприклад, «дар хедива» 17 державам у 1893 р. (зокрема Російській імперії), роль якого у формуванні єгипетських колекцій музеїв Одеси, Києва, Полтави, Золочів розкрив у своїх розвідках М. Тарасенко (Тарасенко, 2019, 2024).

Питання про те, як охороняли та зберігали пам'ятки у Єгипті у роки розвитку єгиптології та захоплення давньоєгипетською цивілізацією, розглядається нами пунктирно, щоб мати уявлення про умови, в яких вояжери з Європи, країн Заходу передусім, знайомилися із історією, культурою Сходу.

У путівниках питанням охорони і збереження пам'яток немає спеціальних присвячених розділів. Головна мета довідників для туристів того часу полягала не у тому, щоб занурити мандрівника у проблеми, а їх уникнути: надати розлогу й фахову інформацію про світ, в який потрапляли європейці, допомогти подолати різні перешкоди та незручності, тому й тема збереження давньоєгипетських пам'яток «виходить назовні» саме у такому дискурсі. Проаналізувавши зміст «єгипетських бедекерів», ми виділили декілька, на нашу думку, основних тем, що у різний спосіб відбивають проблеми охорони і збереження давньої спадщини Єгипту.

Одна з таких тем «проступає» у нарисах з історії відкриття та дослідження пам'яток, де йшлося про пограбування гробниць у пірамідах, інших поховань, храмів і руйнування, які їх супроводжували, факти реставрації чи відновлення. Путівники, підготовлені на основі численних публікацій та за участі фахівців-єгиптологів, узагальнювали значний обсяг даних з досліджень, присвячених Давньому Єгипту. Відзначимо, що редакторами

путівника були провідні німецькі єгиптологи, як, наприклад, Карл Ріхард Лепсіус, Георг Штайндорф та інші (Каковкіна, 2026: 294). Участь у підготовці видань фахівців та включення актуальної інформації, заради якої видавництво фінансувало окремі експедиції, користувалося даними численних інсайдерів, доводить високу інформативність довідника для туристів: «"Червоні" книги¹ служили для популяризації науки, задовольняючи потребу широкого загалу в неакадемічній комунікації наукового прогресу... Путівник забезпечував доступ до експертних знань у неакадемічній формі і таким чином ставав «вирівнювачем культури» (Mittl, 2007: 97). Однак, таке «вирівнювання культури» не стосувалося більшості єгиптян, які в осмисленні давньої історії своєї країни тривалий час залишалися на узбіччі єгиптології. Видавництво Бедекера не прагнуло спрощення, примітивізації, орієнтувалося на доволі заможного, освіченого й допитливого читача, але не представників населення Єгипту.

Опису збереженості пам'яток приділялася значна увага, позаяк це слугувало як освітній меті, так і впливало на їх привабливість для мандрівника, можливість та доступність відвідування.

Туристичні маршрути «бедекерівським» Єгиптом починалися, як правило, в Александрії, далі шлях пролягав до Каїра, звідки пропонувалися поїздки до Гізи, Мемфіса, Саккари і Дахшура, далі з Каїра до Суеца, Порт-Саїда. Інший шлях з Каїра вів до Мансура, Дамієтти і далі до Верхнього Єгипту. Туристи могли скористатися іншими маршрутами з Суецу, Порт-Саїду. З початку XX ст. зросли пропозиції щодо маршрутів, в залежності від часу та бюджету мандрівника. На цих туристичних шляхах ключовими з давньоєгипетських пам'яток були монументальні та масштабні об'єкти, такі як некрополі Гізи, Мемфіса, Саккари з відомими пірамідними комплексами, пам'ятки Верхнього Єгипту (Карнак, Луксор, Абу-Сімбел та інші).

Найближчими для відвідування у Нижньому Єгипті були піраміди Гізи, що найраніше стали популярною туристичною атракцією для усіх, хто потрапляв до Каїра, тому їм приділялося найбільше уваги у тексті. У перших виданнях вміщено розлогі нариси з історії відкриття і дослідження пірамід, їх архітектурних особливостей, де, з-поміж усього, йшлося й про те, яких руйнувань і пограбувань зазнали численні пам'ятки некрополя,

¹ Червоний колір палітурки путівників Карла Бедекера став його візитівкою, був упізнаваним серед інших видань для мандрівників.

насамперед самі піраміди та гробниці навколо (Egypt: handbook for travellers, 1878: 338–340; 1885: 352–354). У виданнях 1902–1914 рр. ці насичені подробицями розповіді було скорочено до невеликого фрагменту: «Піраміди були розграбовані безбожними грабіжниками ще в дуже ранні часи, ймовірно, за часів 20 династії або навіть раніше. Були зроблені спроби силового проникнення у внутрішні камери, і в суцільній кладці були ретельно прорубані проходи, щоб дістатися до очікуваних скарбів. У процесі цих підземних робіт та прокладання тунелів проходи та камери зазнали значних пошкоджень. Десять приблизно в період 25 або 26 династії ці пошкодження були відремонтвані, і піраміди знову відновлено. Однак, схоже, вони знову зазнали вторгнення персів; а також у пізніші періоди..., за часів римлян та арабів, робилися нові спроби проникнути до скарбів, які, як вважалося, лежали в їх глибині...» (Egypt: handbook for travellers, 1902: 115–116; 1908: 123; 1914: 126). Мандрівники могли на власні очі переконатися, як будівники пірамід намагалися захистити поховання від грабіжників: їм пропонувалося спуститися до похованих камер піраміди Хуфу, щоб побачити великі гранітні блоки, що закривали поховання. Зазначається, що «Твердість матеріалу, з якого складалася ця перешкода, змусила арабських шукачів скарбів оминати її та пробивати обхідний хід крізь м'якшу вапнякову кладку» (Egypt: handbook for travellers, 1902: 119).

У путівнику згадуються численні факти пограбувань і руйнувань інших некрополів і поселень у Мемфісі, Саккарі, пам'яток в інших регіонах Єгипту.

Стан некрополя Гізи був таким, що він становив небезпечну для огляду територію. Та для сміливців можна було дістатися до малодоступних місць завдяки місцевим провідникам, як, приміром, до сімейної гробниці 26 династії, відкритої полковником Вайзом у 1837 р. та названої ним на честь полковника Кемпбелла, британського генерального консула Єгипту в той період. До засипаної піском гробниці у зруйнованій мастабі, у шахті глибиною у 17,5 м, «...один з бедуїнів зазвичай пропонує спуститися та відкрити її». Повідомляється також, що чотири знайдені саркофаги були відкриті і пограбовані, а один з чотирьох знаходиться в Британському музеї (Egypt: handbook for travellers, 1902: 127; Egypt and the Sûdân, 1914: 128). Так само для тих, «кого не лякали труднощі», пропонувалося оглянути гробницю 5 династії біля піраміди Хуфу: «Ця гробниця наполовину закопана в піску, і відвідувачам доводиться проповзати через низький вхід, щоб дістатися до довгого склепінчас-

того коридору, вкритого рельєфами та написами. Прекрасна гробниця..., розташована ліворуч (південь), але, на жаль, вона повністю закопана» (Egypt and the Sûdân, 1914: 127). Цю інформацію у виданнях путівника розділяє 12 років (від 1902 до 1914 рр.), тому можна припустити, що суттєвих змін із станом цих пам'яток не відбулося. Значний обсяг відомостей у путівнику, що стосувалися стану збереження пам'яток, залишалися практично незмінними протягом 1878–1914 років.

У путівнику постійно згадується той чинник, який і сьогодні впливає на збереженість і доступність пам'яток, – вітри, які ховали під товщею піску споруди на багато століть і значно ускладнювали їх розкопки, консервацію і збереження. Особливість історичного та археологічного ландшафту Єгипту призводила до того, що відкриті пам'ятки втрачалися і відкривалися наново. Така доля спіткала більшість об'єктів, як, наприклад, Сфінкса, що привертала увагу багатьох поколінь мешканців Єгипту і пережив спроби реставрацій, руйнувань: «Пошкодження, які зараз спотворюють його, датуються часом арабського панування. У 1380 році він став жертвою іконоборчого запалу фанатичного шейха, а згодом його використовували як мішень варварські мамелюки. У цьому столітті Сфінкс був вперше повністю розкопаний Кавільєсо за рахунок англійського товариства... Сфінкс також був розкопаний Маріеттом, а в 1883 році – Масперо...» (Egypt and the Sûdân, 1914: 124).

Ще одним руйнівним природним чинником, згаданим у путівнику, були води Нілу, які змивали і розмивали пам'ятки, поглинали у мулі. Вказуються й антропогенні впливи, що шкодили давнім поселенням, особливо у районі Верхнього Єгипту, де «внаслідок сільськогосподарської діяльності ці залишки поступово зникають» (Egypt: handbook for travellers, 1892: 22).

Мандрівники дізнавалися й про втрачені назавжди старожитності, як цегляна піраміда біля Абу Роаш: коли її побачив Лепсіус у 1842 р. під час своєї експедиції, була знесена цегляна надбудова, а на початок XX ст. від неї вже нічого не лишилося, крім основи у скелі (Egypt and the Sûdân, 1914: 124). Давні некрополі, території великих і малих поселень ставали частиною житлової забудови, використовувалися як житла або стайні, камінь використовували для будівництва різних (Egypt and the Sûdân, 1914: 128). Так, цегляні будівлі Мемфіса були практично повністю розібрані протягом століть (Egypt: handbook for travellers, 1902: 131); як «каменоломні» використовувалися споруди Фаюма (Egypt and the Sûdân, 1908: 191) та інші пам'ятки у різних регіонах Єгипту.

Деякі пам'ятки ставали об'єктами навмисних руйнувань жителів арабських селищ, як, наприклад, скельні гробниці біля селища Бені Хасана, зведені у період Середнього царства, і які «вважаються одними з найцікавіших пам'яток у всьому Єгипті не лише завдяки своїм видатним архітектурним особливостям, а й завдяки різноманітним зображенням сцен із побуту давніх єгиптян». 39 гробниць, розташованих в ряд у скелях, після їх відкриття було позначено помітними червоними номерами. Вони були «ретельно досліджені і очищені від сміття» британським ученим Персі Е. Ньюберрі за рахунок Єгипетського фонду досліджень, при цьому «Найкращі зразки захищені залізними дверима від вандалізму місцевих жителів, від якого вони раніше вже страждали» (Egypt and the Sûdân, 1908: 210).

З тексту путівника стає зрозумілим, що проблема охорони значних за масштабом об'єктів у роки інтенсивного освоєння Єгипту західним світом, була вкрай складною. Додавалося й стигматизація неісламської культури більшістю арабського і мусульманського населення Єгипту. У цьому сенсі видається доцільним порівняти ставлення влади та мусульманської частини мешканців Єгипту до «власної» спадщини, що налічувала понад тисячоліття.

Формуючи маршрути та ключові об'єкти для показу, автори путівника виставляли маркери їх значущості, цінності, що зумовлювало зрештою пріоритети у їх збереженні. Водночас, це маркувало інші пам'ятки, які потрапляли до категорії «малоцінних», або у цілому «не цінних»: «У долині перед нами, праворуч, височіє виступаючий хребет скелі, що містить гробниці, що не становлять інтересу...» (Egypt and the Sûdân, 1914: 128); «Стежка до нього (Сфінкса – автор) пролягає між так званими «ямами для розчину» і трьома малими пірамідами, що не становлять особливого інтересу...» (Egypt: handbook for travellers, 1902: 123). Таке ненавмисне «знецінення» мало, на наш погляд, більш глибокий вплив на уявлення про культурну спадщину «другого плану» як не варту особливої уваги, а відтак – і охорони.

Окремий сюжет у путівнику – купівля антикваріату мандрівниками. Автори й видавці посібника для подорожей ставили за мету не тільки допомогти побачити екзотичний Схід, а й забрати із собою частинку цієї екзотики. Купівля таких «сувенірів» ставала для більшості невід'ємною складовою подорожі. Основним місцем, де продавали різні артефакти для приїжджих до Єгипту, були ринки або базари, які пропонувалися для обов'язкового ознайомлення, щоб відчути колорит

Сходу та його населення. Водночас, починаючи з першого путівника 1878 р, у підрозділі, присвяченому арабським базарам, розкривалися особливості східної культури торгівлі, щоб забезпечити мандрівників від фінансових втрат, зокрема, від купівлі підробок (Egypt: handbook for travellers, 1878: 23; 1885: 23, 236, 252). На таких ринках відвідувачам Єгипту з інших країн пропонували як автентичні, так і підроблені старожитності. І найчастіше мова йшла саме про давньоєгипетські артефакти.

В усіх виданнях путівника вміщено поради щодо купівлі антикваріату, до тексту додавалися деталі та новації. Так, поступово сформувалося коло продавців старожитностей, яким можна довіряти, вказувалися локації на маршрутах, де купувати не варто. Увага подорожуючих Єгиптом зверталася на те, що підроблені «старожитності» (зокрема скарабеї) масово виготовлялися як у Єгипті, так і в Сирії, «причому цю назву без вагань застосовували до будь-яких предметів, що є в розпорядженні продавця, особливо у Верхньому Єгипті, якщо він бачить, що мандрівник схильний до таких покупок. Поблизу стародавніх місць поховання пропонували для продажу рештки мумій...» (Egypt: handbook for travellers, 1878: 24–25). Верхній Єгипет – регіон, віддалений від осередків та інституцій, де можна було знайти експертів, знавців, тому й торгівля підробками «процвітала».

Найпопулярнішим місцем для покупок вважався Кладн-ель-Халілі в Каїрі – ринок, який з часів середньовіччя є діючим дотепер. Великі ринки, куди зверталися іноземні мандрівники, були в інших великих містах Нижнього та Верхнього Єгипту. Продаж предметів давнини став прибутковим бізнесом, зокрема через необізнаність іноземних гостей: «Ціни, які вимагають торговці за «антикваріат», є абсурдними, хоча, на жаль, багато мандрівників настільки нерозумні, що готові їх платити, незважаючи на загальновідомий факт, що більшість цих товарів є підробками» (Egypt: handbook for travellers с. 252). Тому в путівнику надавався перелік торговців та місць, де можна було придбати «справжні предмети»: у І. Нахмана, Шарі' Шейха Абу'л-Себа'а, 20, а також у Кітікаса, Н. Тано та Р. Е. Бланшара, усі троє – у Шарі' Емелі (Egypt: handbook for travellers, 1885: 236; Egypt and the Sûdân, 1914: 54).

У путівниках початку ХХ ст. з'являється окремий розділ «Антикваріат» в описі Луксору, який «відомий своїми підробками антикваріату». Відзначається, що багато з предметів, що пропонуються на продаж на вулицях, настільки майстерно імітовані, що навіть експерти іноді сумніваються в

їхній автентичності; звичайний мандрівник рідко або взагалі ніколи не купує справжнього екземпляра, що дуже кумедно проілюстровано у праці Т. О. Веклінга «Підроблені єгипетські антикваріати» (*Egypt and the Sûdân*, 1914: 42). Йдеться про першу такого роду публікацію, присвячену побічним ефектам єгиптоманії, – купівлі численних підробок, які поповнили приватні колекції у Європі і стали причиною неприємних історій, розчарувань, коли господарі намагалися похизуватися своїми «колекціями артефактів» (Wakeling, 1912).

Як і для Каїра, надавався перелік надійних продавців на ринку Луксора, серед яких згадуються арабські та італійські прізвища, німецький та британський консульські агенти. Ціни у торговців дуже варіювалися: «за хороший скарабей з гарним забарвленням доведеться заплатити 1 фунт або навіть більше» (*Egypt: handbook for travellers*, 1908: 252). Окрема порада стосувалася купівлі папірусів, які підробляли частіше (*Egypt and the Sûdân*, 1908: 248).

Тим мандрівникам, які здійснювали значні закупівлі в Єгипті, «рекомендується відправляти їх додому через агента з перевезення вантажів. Це дозволить уникнути митних перевірок, витрат на носіїв та інших видів витрат і неприємностей...» (*Egypt and the Sûdân*, 1914: 42, 204, 233). Не радилося у жодному разі купувати старожитності без поради знавця і здійснювати їх в присутності провідників – «драгоманів», «оскільки ці особи, за негласними угодами, отримують відсоток від торговців, який, звісно, додається до ціни»; «Драгомани та місцеві гіді завжди діють у змові з крамарями, отримуючи від них 10–20% вартості всіх товарів, придбаних мандрівниками за їхнім посередництвом» (*Egypt and the Sûdân*, 1908: 46; 1914: 42). Ця практика і сьогодні властива туристичному бізнесу в Єгипті.

«Артефакти» часто продавали біля пам'яток, наприклад, біля пірамід, відвідувачам яких рекомендувалося «не мати нічого спільного з продавцями так званих «старожитностей» (майже завжди підробки; скам'янілі морські їжаки або кліпеастери, що тут пропонуються, нібито знайдені в міоценових відкладах поблизу...)» (*Egypt: handbook for travellers*, 1902: 113).

З огляду на ці рекомендації виклик, з яким стикнулися не тільки мандрівники, а й ті, хто закладав основи збереження пам'яток давнини, це комерціалізація спадщини, розвиток «чорного ринку» артефактів і підробок. На ринок потрапляли й справжні пам'ятки, та предмети, отримані у результаті практично пограбування пам'ятки, коли втрачалася цілісність культурного шару.

Таке хижацтво було властиве не тільки місцевому населенню, але й тим, хто отримував доступ до пам'яток, що залишалися без нагляду і охорони. З часу заснування О. Маріетом у 1858 р. музею у Булаку та Служби старожитностей, справа охорони пам'яток перейшла на новий рівень, та створення налагодженої системи виявилося справою доволі складною, суперечливою, позаяк вивезення у різний спосіб давньоєгипетських пам'яток до європейських музеїв відбувалося за сприяння єгипетської влади. У путівнику відсутні оцінки масштабу вивезення артефактів, як і будь-які спроби засудити це явище. Разом з цим, залежне становище Єгипту, інтелектуальна еліта якого сама шукала відповідей на питання про своє майбутнє на Заході, унеможливило формування самостійної ефективної системи збереження пам'яток та управління ними.

Ще одна тема, яка видається вартою уваги у контексті досліджуваної теми, – музеї як простори та інструменти збереження спадщини. Центральне місце у путівниках справедливо посідає музей єгипетських старожитностей, заснований у 1863 р. у Булаку (раніше – передмістя, сьогодні – район Каїра) та перенесений згодом до спеціально збудованого приміщення у центрі Каїра. У перших путівниках Єгиптом музей презентується як «головна визначна пам'ятка Булаку», «чудова колекція, якій немає рівних у своєму роді. Багато з її скарбів через брак місця не можуть бути виставлені у нинішній будівлі музею і зберігаються у сховищах (куди, втім, іноземні науковці можуть отримати доступ, звернувшись до пана Марієта)» (*Egypt: handbook for travellers*, 1878: 41; 1885: 295).

Створення музею – без сумніву етапна подія для збереження та вивчення знахідок. «Великою перевагою цієї колекції над усіма європейськими музеями» названо те, що «місця, де були знайдені всі її пам'ятки та реліквії відомі та позначені етикетками, що є обставиною найвищого значення для сприяння історичним та географічним дослідженням» (*Egypt: handbook for travellers*, 1885: 295). Зусиллями Масперо, наступника Марієтта, музей в Булаку було розширено, зокрема в його експозиції було представлено «пам'ятки грецького, римського та коптського періодів» (*Egypt: handbook for travellers*, 1885: 295).

З 1902 р. чільне місце у виданнях для туристів посів Каїрський музей старожитностей. На час виходу чергового видання путівника у 1902 р. «...процес перенесення цієї цінної колекції до більш придатної та безпечної будівлі, будівництво якої нещодавно завершилося, вже розпочався...». У путівнику було вміщено доволі детальний опис

приміщень музею із розташованими там артефактами, які поповнювалися після нових пошукових експедицій (Egypt: handbook for travellers, 1902: 77; 1908).

Для мандрівників музеї презентуються у путівнику як місця, де можна не тільки побачити унікальні пам'ятки, а й придбати: купівля автентичних пам'яток стала безпечною, позаяк фахівці гарантували справжність. В Каїрському музеї було виділено окремий торговий зал, де «можна придбати репродукції тощо антикваріату за цінами, встановленими керівництвом музею та чітко вказаними на пропонованих предметах. Придбані тут предмети, звичайно, мають гарантію автентичності... Дозвіл на вивезення видається з кожною покупкою» (Egypt and the Sûdân, 1908: 76). У виданні 1914 р. зазначається, що в музеї предмети для продажу «дешевші», але згідно із законом, «для вивезення великих екземплярів потрібен спеціальний дозвіл від керівництва музею». До того ж, у музеї мандрівники, які збиралися прямувати до Верхнього Єгипту, повинні були придбати загальний вхідний квиток від Служби старожитностей Єгипту за 1 фунт стерлінгів, який надавав їм доступ до всіх пам'яток (Egypt and the Sûdân, 1914: 41).

Путівники були не єдиними виданнями, що формували ставлення до давньої спадщини Єгипту та дискурс щодо її збереження. З видань, які слугували інформаційним каналом і були не такими ангажованими, намагаючись догодити мандрівнику, можна назвати подорожні нотатки. Так, наприклад, на думку Д. Ганге: «Риторика збереження почала пронизувати археологію Єгипту наприкінці XIX століття», а «Бестселер Амелії Едвардс «Тисяча миль угору по Нілу» іноді вважається тим, що започаткував «сучасне» ставлення до збереження єгипетських пам'яток», оскільки авторка відверто свідчила про руйнації пам'яток та хижацьке до них ставлення (Gange, 2015: 78).

Висновки. Проаналізовані тексти путівників не дозволяють стверджувати, що путівники Беде-

кера мали прямий вплив на збереження пам'яток Давнього Єгипту, адже самі путівники стали реакцією на поширення інтересу до Єгипту в умовах відповідних політичних, економічних та культурних зсувів XIX ст. Втім вони мали непрямий вплив, формуючи певні уявлення про культурну спадщину, де домінував колоніальний дискурс. Опосередковано зміст путівників показує те, у якому стані перебували певні об'єкти, як зростало їх відвідування та наскільки вони були для цього доступними, які діяли законодавчі умови для користування спадщиною, і як на це впливала влада хедивату. Три основні сюжетні лінії, які відбиваються, на наш погляд, проблему збереження та охорони давньоєгипетських пам'яток у путівниках Бедекера, – нариси про їх історію та поточний стан, купівля мандрівниками артефактів, музеї, що стали просторами акумуляції, збереження, вивчення знахідок.

Путівники формували не тільки пріоритети у туристичному осягненні Єгипту, а й ставлення до його давньої спадщини: вона виглядає дистанційованою від того контексту, в якому існувала, зокрема від місцевого населення, що, разом із численними мандрівниками, демонстрували різні форми споживацького ставлення до пам'яток минулого. Перетворення пам'яток на предмет торгівлі формувало відповідне їх бачення, роль у розвитку суспільства, його культури. Комерціалізація спадщини Давнього Єгипту, незаконні розкопки і контрабанда артефактів має місце дотепер, що становить вагомому проблему у її збереженні.

Зауважимо, що конкурентами Карла Бедекера серед путівників були видання англійця Дж. Мюррея, француза А. Жоанна та інші, порівняльне вивчення яких може розкрити тему збереження історичної та культурної спадщини тих країн і регіонів, які пропонувалися мандрівникам, розглянути путівники як «агентів впливу» на смаки, настрої і ставлення до спадщини з боку тогочасного суспільства різних держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Каковкіна О. Спадщина Давнього Єгипту у путівниках Карла Бедекера: між єгиптоманією та єгиптологією. *Вісник аграрної історії*. 2026. №55. С. 290–301. DOI: 10.31392/VAN-2026.55.24
2. Тарасенко М. Давньоєгипетські старожитності XXI династії у музеях України. Київ: Академперіодика, 2024. 274 с.
3. Тарасенко М. У пошуках старожитностей з дару хедива. Давньоєгипетські пам'ятники XXI династії в музеях України. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2019. 316 с., 163 іл.
4. Ancient Thebes with its Necropolis. Properties inscribed on the World Heritage List. *UNESCO* : website. URL: <https://whc.unesco.org/en/soc/4667/> (дата звернення: 10.08.2026).
5. Bamforth I. Going by the book : the Baedeker guide. *British Journal of General Practice*. 2010. Dec 1. Vol. 60, № 581. P. 947. DOI:10.3399/bjgp10X544825
6. Baumgarten P. H., Baumgarten M. I. Baedeker : ein Name wird zur Weltmarke. 1. Aufl.-Ostfildern : Baedeker, 1998. 136 s.
7. Dattilo M., Padovano F. Evaluating the quality of UNESCO World Heritage List: a comparison with the Baedeker's guidebooks. *Journal of Cultural Economics*. 2023. Vol. 49. P. 23–47. DOI: 10.1007/s10824-023-09493-8
8. Díaz-Andreu M. A History of Archaeological Tourism. Pursuing leisure and knowledge from the eighteenth century to World War II. Cham : Springer Cham, 2020. 122 p. DOI: 10.1007/978-3-030-32077-5

9. Egypt: handbook for travellers by Karl Baedeker. Leipsic: K. Baedeker; London: Dulau and Co, 1902. 718 p. URL: <https://archive.org/details/01384290.5458.emory.edu/page/n9/mode/2up> (Last accessed: 09.08.2026).
10. Egypt and the Sudân: handbook for travellers by Karl Baedeker. Leipzig: K. Baedeker; London: Dulau and Co.; New York: C. Scribner's Sons, 1908. 742 p. URL: <https://archive.org/details/00491772.5459.emory.edu/page/n13/mode/2up?view=theater> (Last accessed: 09.08.2026).
11. Egypt and the Sûdân: handbook for travellers by Karl Baedeker. Leipzig: K. Baedeker; New York, C. Scribner's Sons, 1914. 754 p. URL: <https://archive.org/details/egyptsdnhand00karl/page/n1/mode/2up> (Last accessed: 09.08.2026).
12. Egypt: handbook for travellers edited by K. Baedeker. Leipzig: Karl Baedeker, 1898 (4th ed.). 708 p. URL: <https://archive.org/details/01329502.5457.emory.edu> (Last accessed: 09.08.2026).
13. Egypt: handbook for travellers edited by Karl Baedeker. Leipzig. Part 1. Lower Egypt, with the Fayum and the Peninsula of Sinai, 1878. 622 p. URL: <https://archive.org/details/02031064.5451.emory.edu/page/n9/mode/2up> (Last accessed: 09.08.2026).
14. Egypt: handbook for travellers edited by K. Baedeker. Part 1. Lower Egypt, with the Fayum and the Peninsula of Sinai. 1885. 614 p. URL: <https://archive.org/details/egyphand00karl/page/n11/mode/2up> (Last accessed: 09.08.2026).
15. Egypt: handbook for travellers edited by K. Baedeker. Part 2. Part 2 (Upper Egypt, with Nubia, as far as the Second Cataract and the Western Oases). 1892. 456 p. URL: <https://archive.org/details/egyphandbookfor02karluoft/page/n9/mode/2up> (Last accessed: 09.08.2026).
16. Gange D. The Ruins of Preservation: Conserving Ancient Egypt 1880–1914. *Past & Present*. 2015. Vol. 226, № 10. P. 78–99. DOI: 10.1093/pastj/gtu025
17. Hanna M. Cultural Heritage Attrition in Egypt. *Testing the Canon of Ancient Near Eastern Art and Archaeology* / Amy Gansell, Ann Shafer (Eds). New York, 2020. online edn, Oxford Academic, 20 Feb. 2020. P. 315–318. DOI: 10.1093/oso/9780190673161.003.0019
18. Hassan T. H., Almahayitah M. Y., Saleh M. Sustainable Stewardship of Egypt's Iconic Heritage Sites: Balancing Heritage Preservation, Visitors' Well-Being, and Environmental Responsibility. *Heritage*. 2024. Vol. 7, № 2. P. 737–757. DOI: 10.3390/heritage7020036
19. Hinrichsen A. Baedeker's Reisehandbücher 1832–1990; Bibliographie 1832–1944; Verzeichnis 1948–1990; Verlagsgeschichte. 2. Auflage. Ursula Hinrichsen Verlag, Bevern, 1991. 344 p.
20. Khater M. The role of tourism guides in heritage management at archaeological sites: enhancing conservation and visitor experience. *Tourism Recreation Research*. 2025. Vol. 51. P. 268–285. DOI 10.1080/02508281.2025.2455822
21. Khater M., Al-Leheabi S. M. Z. M., Faik M. Navigating the challenges of over-tourism: comparative insights and solutions from Petra and Karnak. *Journal of Heritage Tourism*. 2024. Vol. 20. P. 282–313. DOI: 10.1080/1743873x.2024.2426457
22. Manai A. North Africa in the Tourist Guidebooks of the 19th and Early 20th Centuries. *Mediterranean journal of social sciences*. 2020. Vol. 11, № 3. P. 63–70. DOI: 10.36941/mjss-2020-0030
23. Memphis and its Necropolis – the Pyramid Fields from Giza to Dahshur (Egypt). Decisions adopted by the World Heritage Committee at its 47th Session. 2025. *UNESCO* : website. URL: <https://whc.unesco.org/en/decisions/8892> (Last accessed: 09.08.2026).
24. Michail M. The legal protection of Egyptian antiquities in light of digital transformation. *Journal of Law and Emerging Technologies*. 2022. Vol. 2, № 2. P. 13–55. DOI 10.54873/jolets.v2i2.90
25. Mittl K. Baedekers Reisehandbücher Funktionen und Bewertungen eines Reisebegleiters des 19. Jahrhunderts (*Alles Buch Studien der Erlanger Buchwissenschaft XXII. Band 22*) / Herausgegeben von U. Rautenberg und V. Titel. Erlangen : Universität Erlangen-Nürnberg, 2007. 149 p.
26. Moser S. Reconstructing Ancient Worlds: Reception Studies, Archaeological Representation and the Interpretation of Ancient Egypt. *Journal of Archaeological Method and Theory*. 2015. Vol. 22, № 4. P. 1263–1308. DOI: 10.1007/s10816-014-9221-z
27. Müller S. Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830–1945. Frankfurt am Main : Campus, 2012. 354 p.
28. Parson N. Worth the detour: a history of the guidebook. Stroud : Sutton Publishing, 2007. 378 p.
29. Romanova O. History of the Egyptian collection of the Odessa Museum of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. *Studien zur Altägyptischen Kultur*. 2008. P. 327–338. DOI: 10.2307/27751352.
30. Wakeling T. G. Forged Egyptian antiquities. London, A. & C. Black, 1912. 154 p. URL: <https://archive.org/details/forgedegyptianan00wake/page/154/mode/2up> (Last accessed: 13.08.2026).
31. Zakaria N. Egypt's cultural heritage in conflict situations: examination of past and present impact. *Polish Archaeology in the Mediterranean*. 2019. Vol. 28, № 2. P. 521–550. DOI: 10.5604/01.3001.0013.6904.

REFERENCES

1. Kakovkina O. (2026). Spadshchyna Davnoho Yehyptu u putivnykakh Karla Bedekera: mizh yehyptomaniieiu ta yehyptolohiieiu [The Heritage of Ancient Egypt in Karl Baedeker's Guidebooks : between Egyptomania and Egyptology]. *Visnyk ahrarnoi istorii*, 55, 290–301. DOI: 10.31392/VAH-2026.55.24 [in Ukrainian].
2. Tarasenko M. (2024). Davnoiehyypetski starozhytnosti XXI dynastii u muzeiakh Ukrainy [Ancient Egyptian artefacts from the 21st Dynasty in Ukrainian museums]. Kyiv: Akadempriodyka. 274 s. [in Ukrainian].
3. Tarasenko M. (2019). U poshukakh starozhytnostei z daru khedyva. Davnoiehyypetski pamiatnyky XXI dynastii v muzeiakh Ukrainy [In Search of Antiquities from the Gift of Khedive. Ancient Egyptian Objects of the 21st Dynasty in the Museums of Ukraine]. Kyiv : Instytut skhodoznastva im. A. Yu. Krymskoho NAN Ukrainy, 2019. 316 s., 163 il. [in Ukrainian].
4. Ancient Thebes with its Necropolis. Properties inscribed on the World Heritage List. *UNESCO* : website. URL: <https://whc.unesco.org/en/soc/4667/> (Last accessed: 09.08.2026) [in English].
5. Bamforth I. (2010). Going by the book: the Baedeker guide. *British Journal of General Practice*, Dec 1, 60 (581), 947.
6. Baumgarten P. H., Baumgarten M. I. (1998). Baedeker : ein Name wird zur Weltmarke [die Geschichte des Verlages] [Baedeker: a name becomes a global brand [the history of the publishing house]]. 1. Aufl.-Ostfildern : Baedeker, 136 s. [in German].

7. Dattilo M., Padovano F. (2023). Evaluating the quality of UNESCO World Heritage List : a comparison with the Baedeker's guidebooks. *Journal of Cultural Economics*, 49, 23–47. DOI: 10.1007/s10824-023-09493-8
8. Díaz-Andreu M. (2020). A History of Archaeological Tourism. Pursuing leisure and knowledge from the eighteenth century to World War II. Cham : Springer Cham, 122 p. DOI: 10.1007/978-3-030-32077-5
9. Egypt : handbook for travellers by Karl Baedeker (1902). Leipsic : K. Baedeker; London : Dulau and Co. 718 p. URL: <https://archive.org/details/00491772.5459.emory.edu/page/n13/mode/2up?view=theater> (Last accessed: 09.08.2026).
10. Egypt and the Sūdān : handbook for travellers by Karl Baedeker (1908). Leipzig : K. Baedeker; London: Dulau and Co.; New York: C. Scribner's Sons. 742 p. URL: <https://archive.org/details/egyptsdnhand00karl/page/n1/mode/2up> (Last accessed: 09.08.2026).
11. Egypt and the Sūdān : handbook for travellers by Karl Baedeker (1914). Leipzig: K. Baedeker; New York, C. Scribner's Sons, 754 p. (Last accessed: 09.08.2026).
12. Egypt : handbook for travellers edited by K. Baedeker (1898). (4th ed.), Leipzig : Karl Baedeker. 708 p. URL: <https://archive.org/details/01329502.5457.emory.edu> (Last accessed: 09.08.2026).
13. Egypt : handbook for travellers edited by Karl Baedeker (1878). 622 p. Leipzig. Part 1. Lower Egypt, with the Fayum and the Peninsula of Sinai. URL: <https://archive.org/details/02031064.5451.emory.edu/page/n9/mode/2up> (Last accessed: 09.08.2026).
14. Egypt : handbook for travellers edited by K. Baedeker (1885). Part 1. Lower Egypt, with the Fayum and the Peninsula of Sinai. 614 p. URL: <https://archive.org/details/egyptand00karl/page/n11/mode/2up> (Last accessed: 09.08.2026).
15. Egypt : handbook for travellers edited by K. Baedeker (1892). Part 2. Upper Egypt, with Nubia as far as the second cataract and the western oases. 456 p. URL: <https://archive.org/details/egyptandbookfor02karluoft/page/n9/mode/2up> (Last accessed: 09.08.2026).
16. Gange D. (2015). The Ruins of Preservation : Conserving Ancient Egypt 1880–1914. *Past & Present*, 226, 78–99. DOI: 10.1093/pastj/gtu025
17. Hanna M. (2020). Cultural Heritage Attrition in Egypt. Testing the Canon of Ancient Near Eastern Art and Archaeology / Amy Gansell, Ann Shafer (Eds). New York; online edn, Oxford Academic, 315–318. DOI: 10.1093/oso/9780190673161.003.0019
18. Hassan T. H., Almakhayitah M. Y., Saleh M. (2024). Sustainable Stewardship of Egypt's Iconic Heritage Sites: Balancing Heritage Preservation, Visitors' Well-Being, and Environmental Responsibility, *Heritage*, 7 (2), 737–757. DOI: 10.3390/heritage7020036
19. Hinrichsen A. (1991). Baedeker's Reisehandbücher 1832–1990; Bibliographie 1832–1944; Verzeichnis 1948–1990 [Baedeker's Travel Guides 1832–1990; Bibliography 1832–1944; Index 1948–1990]. Verlagsgeschichte. 2. Auflage. Ursula Hinrichsen Verlag, Bevern. 344 p. [in German].
20. Khater M. (2025). The role of tourism guides in heritage management at archaeological sites: enhancing conservation and visitor experience. *Tourism Recreation Research*, 51, 268–285
21. Khater M., Al-Leheabi S. M. Z. M., Faik M. (2024). Navigating the challenges of over-tourism: comparative insights and solutions from Petra and Karnak. *Journal of Heritage Tourism*, 20, 282–313. DOI: 10.1080/1743873x.2024.2426457
22. Manai A. (2020). North Africa in the Tourist Guidebooks of the 19th and Early 20th Centuries. *Mediterranean journal of social sciences*, 11 (3), 63–70. DOI: 10.36941/mjss-2020-0030
23. Memphis and its Necropolis – the Pyramid Fields from Giza to Dahshur (Egypt). Decisions adopted by the World Heritage Committee at its 47th Session. 2025. *UNESCO* : website. URL: <https://whc.unesco.org/en/decisions/8892> (Last accessed: 09.08.2026)
24. Michail M. (2022). The legal protection of Egyptian antiquities in light of digital transformation. *Journal of Law and Emerging Technologies*, 2 (2), 13–55. DOI: 10.54873/jolets.v2i2.90
25. Mittl K. (2007). Baedekers Reisehandbücher Funktionen und Bewertungen eines Reisebegleiters des 19. Jahrhunderts [Baedeker's Travel Guides: Functions and Reviews of a 19th-Century Travel Companion]. *Alles Buch Studien der Erlanger Buchwissenschaft XXII. Band 22* / Herausgegeben von U. Rautenberg und V. Titel. Erlangen : Universität Erlangen-Nürnberg, 149 p. [in German].
26. Moser S. (2015). Reconstructing Ancient Worlds: Reception Studies, Archaeological Representation and the Interpretation of Ancient Egypt. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 22 (4), 1263–1308. DOI: 10.1007/s10816-014-9221-z
27. Müller S. (2012). Die Welt des Baedeker. Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830–1945. Frankfurt am Main : Campus. 354 p. [in German].
28. Parson N. (2007). Worth the detour : a history of the guidebook. Stroud : Sutton Publishing. 378 p.
29. Romanova O. (2008). History of the Egyptian collection of the Odessa Museum of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. *Studien zur Altägyptischen Kultur*, 327–338. DOI: 10.2307/27751352
30. Wakeling T. G. (1912). Forged Egyptian antiquities. London, A. & C. Black. 154 p. URL: <https://archive.org/details/forgedegyptianan00wake/page/154/mode/2up> (Last accessed: 13.08.2026)
31. Zakaria N. (2019). Egypt's cultural heritage in conflict situations: examination of past and present impact.. *Polish Archaeology in the Mediterranean*, 28 (2), 521–550. DOI: 10.5604/01.3001.0013.6904

Дата першого надходження статті до видання: 13.08.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.09.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 25.09.2026

Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

